

ANTİKÇAĞ'IN SONUNDA ARMENIA BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

HISTORICAL GEOGRAPHY OF ARMENIA AT THE END OF THE ANTIQUITY

İlhami Tekin CİNEMRE*

Makale Bilgisi

Başvuru: 4 Mayıs 2024

Kabul: 18 Eylül 2024

Article Info

Received: May, 4, 2024

Accepted: September, 18, 2024

Öz

Antikçağ'ın sonunda Armenia'nın coğrafi sınırları, Romalılar ve Sâsânîler arasındaki güç mücadelesinden dolayı sık sık değişikliğe uğramıştır. Bu yüzden her yüzyılı içine alan ve tek bir pencereye sahip olan geniş bir Armenia coğrafyasından bahsetmek mümkün değildir. Ancak buna karşın konu hakkındaki az sayıda çalışma genel olarak tarihsel bağlamı göz ardı ederek Armenia'nın her yüzyılda aynı sınırlara sahip olduğunu varsaymaktadır. Bilhassa Anania Şirakac'i'nin VII. yüzyılda çizdiği coğrafi model, günümüzdeki çalışmalar için de genel bir kabule dönüşmüştür. Oysa Armenia bölgesi, antikçağın sonu boyunca jeostratejik pozisyonundan dolayı dinamik ve değişken sınırlara sahip olmuştur. Coğrafyanın engebeli olması, yerleşimlerin birbirinden uzak olması ve kentleşme kültürünün yaygın olmaması gibi nedenlerle bu sınırların tespiti son derece zordur. Üstelik bahsi geçen dönemde batıda Roma, güneyde İran, doğuda Albania ve kuzey doğuda İberia ile olan siyasi mücadeleler, bilhassa sınırların istikrarlılığına ve yerleşim birimlerinin isimlerinin dahi sürekli değişmesine neden olmuştur. Bu yüzden bu çalışmanın amacı, devrin tarihî olayları dikkate alınarak Armenia'nın sürekli değişen sınırlarına kronolojiyi gözeterek vurgu yapmak ve antikçağın sonunda Armenia'nın tarihî coğrafyasını tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Armenia, Armenia Coğrafyası, Antikçağ'ın Sonunda Armenia, Armenia'nın Tarihi Coğrafyası, Anania Şirakac'i.

*Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi; Edebiyat Fakültesi; Tarih Bölümü; Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı; i.t.cinemre@hotmail.com; ORCID ID: 0000-0002-2760-0976; Trabzon-Türkiye.

** Bu çalışma 2018 yılında hazırlanan "Geç Antik Çağda Romalılar ve Sâsânîler Arasında Armenia (224-451)" adlı doktora tezinin bir bölümünün geliştirilmesi ve Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), 2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında Sorbonne Université'de yürütülen "Comment les Auteurs Arméniens de l'Antiquité Tardive Percevaient-ils la Géographie Arménienne?" adlı araştırmanın sonucunda hazırlanmıştır. Ayrıca bu çalışma Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 123K172 Numaralı proje ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız.

Abstract

During the late antiquity, the geographical boundaries of Armenia underwent frequent changes due to power dynamics between the Romans and the Sasanians. Therefore, it is impossible to speak of a broad Armenian geography with a single window that encompasses every century. However, despite this, few studies on the subject generally assume that Armenia had the same borders in every century, neglecting the historical context. Particularly, the geographical model drawn by Anania Şirakac'ı in the 7th century has become generally accepted in modern studies. However, the Armenia region had dynamic and variable boundaries throughout the late antique period due to its political position. The determination of these boundaries is extremely difficult owing to factors such as the rugged nature of the geography, the distant placement of settlements from each other, and the lack of widespread urbanization. Moreover, political struggles with Rome to the west, Iran to the south, Albania to the east, and Iberia to the northeast, especially contributed to the instability of borders and even the constant changing of the names of settlements. Hence, the goal of this study is to emphasize the continuously changing borders of Armenia with a chronological perspective, taking into account the historical context, and to consider the historical geography of Armenia in the late antiquity.

Keywords: *Armenia, Armenian Geography, Armenia at the End of Antiquity, Historical Geography of Armenia, Anania Şirakac'ı.*

Giriş ve Arka Plan

Antikçağ'ın sonu boyunca Armenia coğrafyasının sınırlarını tespit etmek Armenia'nın dönemsel aralıklar dışında sürekli devam eden Roma-Sâsânî mücadelesinin etkin savaş alanı olmasından dolayı son derece zordur. Dönemin çağdaş yazarları ve V. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan Ermeni literatürünün konuya dair tutarsız ve pragmatik yaklaşımları da Armenia Bölgesi'nin tarihî coğrafyasındaki değişkenliğin anlaşılmasındaki temel engellerin başında gelmektedir. Üstelik zaten zor olan coğrafya problemi, literatürün Armenia'yı her dönem aynı sınırlara sahip gibi görmesi, Armenia Bölgesi'nin siyasi bir devletten ziyade coğrafi bir isme karşılık gelmesi ve sık sık değişikliğe uğrayan bölgeleri takip etmemesinden ötürü daha da karmaşık bir hal almıştır.¹ Fırat'ın (*Erm. Ep'rat*) doğusundaki Kafkasya hattı için Herodotos, Xenophon ve Strabon gibi antik Yunanlı yazarların kullandıkları *Armenia* ifadesinin antikçağın sonu için hangi ölçüde kullanılabilir olduğu da ayrı bir tartışma konusudur. Konuya ilişkin doğrudan bir eser kaleme alan VII. yüzyıl Ermeni müellifi Anania Şirakac'ı, Armenia'yı

¹ Konunun tartışıldığı örnek bir çalışma için bk. Hatice Palaz Erdemir (2014). "Antikçağda Politik Bir Arena ya da "Armenia", *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, C. 60(V), Ankara 2015, s. 1-17.

antikçağın sonunu da kapsayacak haliyle 15 geniş bölge (*ašxar* [*uʒhuuŋ*]) ve 200 küçük yerleşim (*gawar* [*quuum*]) olarak resmetmiştir.² Dolayısıyla Armenia'nın coğrafi uzantılarını Roma ile Sâsânî arasındaki güç mücadelesinin doğurduğu savaş geleneği üzerinden; ancak bölgenin tarihî önem taşıyan nehir, göl ve dağ gibi doğal sınırlarını göz ardı etmeden tespit etmek mümkün olabilir. Zira Sâsânîlerin kurucusu I. Ardašîr'in (224-241/3) oğlu ve halefi olan I. Šābuhr'un idaresindeki Sâsânîler, Armenia'ya 252 yılında hâkim olduklarında, bölgenin sınırları Arşakid Hanedanı'nın kurucusu I. Tiridates'in kral ilan edildiği 63 yılından itibaren kabul gören doğal uzantılarla belirlenmişti. Bu sınırlar, Albania (*Erm.* Ałuank')³ veya İberia'ya (*Erm.* Virk') doğru kısmî genişleme ve daralmalar dışında 299 yılındaki I. Nisibis Antlaşması'na kadar idari açıdan kayda değer bir değişikliğe uğramadı.

I. Šābuhr, oğlu Ohrmezd-Ardašîr'i *Wuzurg Šāh Arminān* (*Armenia'nın büyük kralı*) olarak 252 yılında Armenia'ya gönderdiğinde, bölgenin sınırları o zamana kadar Roma himayesinde kalan coğrafya ile aynı uzantılara sahipti.⁴ Bu coğrafya Kuzey Anadolu Dağları'nın (esasen Parxar Dağları'nın) güney eteklerinde doğuya doğru akan ve Gürcistan'daki Gonio Kalesi önünden Karadeniz'e ulaşan Çoruh (*Erm.* Voh) Nehri⁵ vasıtasıyla Pontos ile sınır çizerek batıda Fırat hattı boyunca "Aşağı" Armenia ve Kappadokia'ya doğru uzanıyordu.⁶ Aynı zamanda Armenia'nın en batı ucu olan bu bölge "Aşağı" Armenia'nın karşısında yer aldığı için Ermeniler tarafından *Barjr Hayk* [*Բարձր Հայք*] / "Yukarı" Armenia (Interior) olarak bilinen *Armenia Minor* sınırındaki toprakları içine alıyordu.⁷ Bu bölgeyi ikiye ayıran Fırat, yine aynı bölgenin doğusundaki dağlardan başlayıp önce batıya, ardından güneye

² *AŠX*, V.22. I. yüzyıl yazarı Gaius Plinius Secundus, Anania Şirakac'i'den 5-6 yüzyıl önce, Armenia'nın mahalli isimleriyle beraber 120 *strategiastan* meydana geldiğini ifade etmiştir. Bk. *Plin. Nat.*, VI.10.27.

³ Albania sözcüğü, Farsça'da *Arrān* adıyla biliniyordu ve Ermeni literatüründeki *Arān* kullanımı da muhtemelen aynı kökenden besleniyordu. Bk. Clifford E. Bosworth, "Arrān", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 2, 1987, s. 520-522. Ayrıca bk. Heinrich Hübschmann, *Armenische Grammatik*, Von Breitkopf & Härtel, Leipzig 1897, s. 39; Cyril, 1963, s. 257.

⁴ *ŠKZ*, 18; *MX*, II.78; *Zon.* XII.21. Touraj Daryae, "Armenia and Iran: The Birth of Two Nations in Late Antiquity", *Electrum*, C. 28, 2021, s. 62.

⁵ Ermeni kaynaklarının *Voh* adını verdikleri nehir, Plinius'a göre *Absarrum*, Appianus'a göre ise *Apsarus* [*Ἀψαρὸς*] ismiyle anılıyordu. Bk. *Plin. Nat.* VI.9.25; *App. Mithr.* XV.101. VI. yüzyıl yazarı olan Prokopios ise nehri *Bóas* [*Βόας*] olarak adlandırarak buranın yerel topluluklar tarafından *Akampsis* olarak bilindiğini iddia etmiştir. Bk. *Proc. Bell.* VIII.2.

⁶ *Plin. Nat.*, VI.9.25.

⁷ *Nor Barğirk' Haykazean Lezui*, 1836-1837, s. 462; T'adevos X. Hakobyan, "Barjr Hayk", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 2, Haykakan SSH Gitut'unneri Akademiya, Erevan 1976, s. 321-323.

akarak Kommagene ve Armenia arasında doğal bir sınır oluşturduktan sonra Suriye topraklarına kadar ulaşıyordu.⁸ En güneyde Dicle (*Erm. Dglat*) Nehri'nin sularıyla Mezopotamya bölgesinden ayrılan ve Zagros dağ silsilesinin yer aldığı Atropatene ile Adiabene'ye kadar uzanan Armenia Bölgesi, doğuda Aras'ı aşır Kura Nehri'ne kadar alçalarak devam ediyordu. Özellikle Kura'dan ötedeki topraklar Albania ve İberia arasında kuzey-güney eksenli taksim edilmişti.⁹ Armenia'nın güney-doğu hattındaki bu bölgeler, 252 yılında I. Şābuhr'un Armenia, Albania ve İberia üzerindeki protektorasından sonra Nakş-ı Rüstem'deki Kartir Yazıtlarına göre doğrudan *Ērānšahr*'ın uzak bir yönetim bölgesine dönüşmüştü.¹⁰

Bu bölgenin güneyinde ise daha da alçak bir araziye konumlanan Mugan (*Erm. Vatnean*) Düzluğu yer alıyordu.¹¹ Mugan Düzlüğü'nün yayıldığı bölgenin isimlendirilmesi antik kaynaklarda farklı şekillerde karşılanmakla beraber bölge Yunan yazarlar tarafından daha çok *Kaspiane* formuyla isimlendirilerek Armenia'ya değil Albania'ya aitmiş gibi gösterilmiş ve III. yüzyıl yazarı Claudius Aelianus tarafından da *Caspia* ifadesiyle anılmıştır.¹² Ermeni literatür geleneğinde ise *Kaspiane*'den türetilen *Kaspk*' ifadesinin yanında Agat'angelos tarafından bir de *P'aytakaran* ismi önerilmiş ve buranın esasen *şehir* olduğu ileri sürülmüştür.¹³ Nitekim Agat'angelos'un ardından yazan Ermeni yazarların Anania Şirakac'i'ye kadar *P'aytakaran* bölgesi için *şehir* kelimesini kullanarak burayı Atropatena'nın bir parçası olarak görmeleri bir gelenek haline dönüşmüştür.¹⁴ Üstelik Ka'ba-ye Zardoşt'te (Kâbe-i Zerdüş) bulunan I. Şābuhr ve Zerdüş rahip Kartir Yazıtlarında bölge, Sāsânilerin doğal bir parçası olarak anılmaya devam etmiştir.¹⁵

Bu geniş Armenia coğrafyası Sāsânilerin bölgeye atadıkları *Wuzurg Šāh Arminān*'in altında neredeyse 30 yıl boyunca kayda değer bir değişikliğe uğramadı. Ancak 280'li yıllardan itibaren Movsēs Xorenac'i'nin aktardığına

⁸ Solin. XXXVII.1; Euseb. *Onom.* 197.1-6.

⁹ Anania Şirakac'i'ye göre bölge, Hazar (*Erm. Kaspiakan*) Denizi'nin batısında, İberia'nın güney-doğusunda ve Armenia'nın doğusundaki Kura (*Erm. Kur*) Nehri boyunca uzanıyordu. İberia ile Armenia arasındaki sınır burada yine Kura Nehri oluşturuyordu (*AŞX*, V.20-21).

¹⁰ *KNRm*, 12; Braund, 1994, s. 239.

¹¹ *MX*, III.3; *KG* §2.

¹² Strab. XI.14.5; Plin. *Nat.*, VI.17.44; Ael. *NA*. XVII.17.

¹³ Heinrich Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Reprint, Oriental Press, Amsterdam 1969, s. 270. Perikhanian'ın ifadesine göre *-karan* kelimesi pehveli dilinde zaten "sınır/bölge" manasıyla biliniyordu. Bk. Perikhanian, 1982, s. 55. Agat'angelos'un Yunanca kopyasında ise aynı ifade *Phatakharanē* [*Φαταχαρανή*] formuyla verilmiştir. Bk. Aa, 842; Ag, 153.

¹⁴ *LP*, II.33; Ehişē, III.p88, IV.p95; *LE*, XVIII; *YM*, XXXVI.107.

¹⁵ *ŞKZ*, 2; *KKZ*, 12. P'aytakaran bölgesi, Kartir Yazıtları'nda *Balaskan* [*Blaskan*] adıyla anılmaktadır. Bk. *KKZ*, 12; Clifford E. Bosworth, "Baylaqān", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 6, Routledge & Kegan Paul, London; New York 1990, s. 2.

göre uzun süredir savaş halinde olan İmparator Probus (276-282) ve Sâsânî *şahı* II. Wahrâm kendi aralarında anlaşarak Armenia'yı eşit olmayan iki parça olarak taksim ettiler ve hatta sınırları belirginleştirmek için de güzergâh boyunca hendekler kazdırttılar.¹⁶ Böylece çizgisel sınırları tam olarak tespit edilemese de Armenia'nın batı kanadı Romalıların güvencesi altında olan II. Khosrov'un idaresine verilirken doğu tarafı yine Sâsânî tahtının veliahtı Narseh'in hâkimiyeti altında kalmaya devam etti. Teknik olarak böyle bir paylaşımın gerçekliği kuşku uyandırsa da coğrafi kazanımlar Romalıların son 50 yıldır Sâsânîler karşısındaki gerileyişlerinin durduğuna da işaret etmektedir. Ne var ki 287 yılında Sâsânîler, kendi içlerinde yaşadıkları güç mücadelesinin de etkisiyle, bu kez Armenia üzerindeki yönetim haklarının önemli bir kısmını Romalılara terk etmeye mecbur kaldılar. *Tetrarkhia* sisteminin kurucusu Diocletianus, bu durumu fırsata çevirmek ve Armenia üzerindeki Romalıların etkisini artırmak için bölgede birtakım düzenlemeler yaptı.¹⁷ Her ne kadar Armenia'nın batı toprakları Romalıların himaye altına aldıkları III. Tiridates'in yönetimine girmiş gibi görünse de Sâsânîler için zafer anıtı olarak dikilen Paikuli Yazıtları Narseh'i 293 yılında bile *Armenia kralı* olarak konumlandırmayı sürdürmektedir.¹⁸

Armenia'nın batı toprakları 290'lı yılların hemen başında, Roma güvencesi altında III. Tiridates'in egemenliği altındaydı ancak, bölgenin tamamının yönetimi konusundaki belirsizlik sürüyordu. Ayrıca Ermeni bazı *naxarar*ların (soylu feodal beyler) Sâsânîlerle ittifak arayışında olmaları, Sâsânî *şahının* 296 yılında Armenia'yı işgal etmesiyle karşılık buldu.¹⁹ Narseh'in Armenia'ya ilerlemesiyle Armenia coğrafyası yeniden Sâsânîlerin hâkimiyetine girdi.²⁰ Roma ile Sâsânî ordularının bir kez daha karşı karşıya geldiği bu süreç, Diocletianus'un desteklediği doğudaki *caesar* Galerius'un Narseh'e karşı kazandığı kesin zaferinin ardından ancak 299 yılında yapılan I. Nisibis Antlaşması'yla son buldu.²¹ Bu antlaşmaya göre, Dicle'nin doğusundaki Moxoena, Rehimena, Arzanena, Zabdikena, ve Korduena bölgeleri Ammianus Marcellinus'un vurgusuna göre Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine geçti.²² VI. yüzyıl yazarı Petrus Patricius'a göre ise Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine giren bölgeler Ingilena,

¹⁶ Aa, 36; MX, II.77.

¹⁷ Canepa, 2009, s. 83.

¹⁸ *NPi*, §III. Ayrıca bk. Barnes, 1982, s. 51; Ursula Weber, "Narseh, König der Könige von Ērân und Anērân", *Iranica Antiqua*, C. 47, Brill, Leiden 2012.

¹⁹ Amm. Marc. XXIII.5.11; Southern, 2001, s. 149; Canepa, 2009, s. 83.

²⁰ P'B, III.21.

²¹ Oros. VII.25.9; Lac. *DMP*, IX.6-8; Fest. *Brev.* XXV; *Chron. Pasch.* 512; Iord. *Get.* XXI.110.

²² Amm. Marc. XXV.7.9.

Sophena, Arzanena, Korduena ve Zabdikena'ydı.²³ Ayrıca Dicle Nehri, yeni Roma-Sâsâni hududu olarak belirlendi ve bütün Armenia'nın idaresi, Ziatha (Harput?) Kalesi'nin olduğu bölgeye kadar Romalılara bırakıldı.²⁴ *Verona* listeleri (*Laterculus Veronensis*) ve *Laterculus*'ta Armenia, bu tarihlerde Roma İmparatorluğu'nun toprağı gibi gösterilmiştir.²⁵

“Aydınlanma” ve Armenia Coğrafyasının Değişimi

IV. yüzyılın hemen başlarında Armenia monarşisinin (aslında Arşakid Hanedanı'nın) Hıristiyanlığa, yani “aydınlığa” geçişi bölgenin az sayıdaki şehri ve bilhassa kırsal yerleşimleri üzerinde önemli değişikliklere yol açtı. Özellikle senktretik inançları şekillendiren tapınakların bulunduğu bölgelerdeki değişim diğer yerlere göre daha fazla ön plana çıktı. Armenia'nın kuzeybatısında yer alan Akilisene (*Erm. Ekeleac'*) çevresinde bulunan pagan yapılar Hristiyan grupların ilk saldırdıkları bölgeler oldu.²⁶ Nitekim burası aydınlatıcı Grigor'un ruhanî liderliği (söz konusu tarih, *kat'olikos* unvanının kullanımı için erkendir) Ristakēs'e bırakıp inzivaya çekildiği yer olacaktı.²⁷ Ani Kamax'daki Zeus-Aramazd, T'il'deki Nanē, Erēz'deki Anahita, Bagayariç'teki Mihr ve T'ordan'daki Barşamin tapınakları Hristiyanlık taraftarları tarafından kısa sürede yıkıldı.²⁸ Çok geçmeden Armenia'nın güneyinde de Hristiyanlık tabanlı değişimler yaşandı. Aştişat'ta bulunan ve toplumun önemli kült merkezlerden olan Vahagn, Aştlik ve Anahita'ya ait tapınak ve idoller ortadan kaldırılarak yerlerine Ermenilerin ilk kiliselerinden biri olarak düşünülen Surb Karapēt Manastırı inşa edildi.²⁹

²³ Petr. Patric. P30; Engelbert Winter, “On the Regulation of the Eastern Frontier of the Roman Empire in 298”, *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, ed. David H. French ve Chris S. Lightfoot, Böl. 2, BAR, Oxford 1989, s. 555; Weber, 2012, s. 239.

²⁴ Petr. Patric. P30; Timothy D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Harvard University Press, Cambridge; MA; London 1981, s. 18; Roger C. Blockley, “The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363”, *Florilegium*, C. 6, 1984, s. 31.

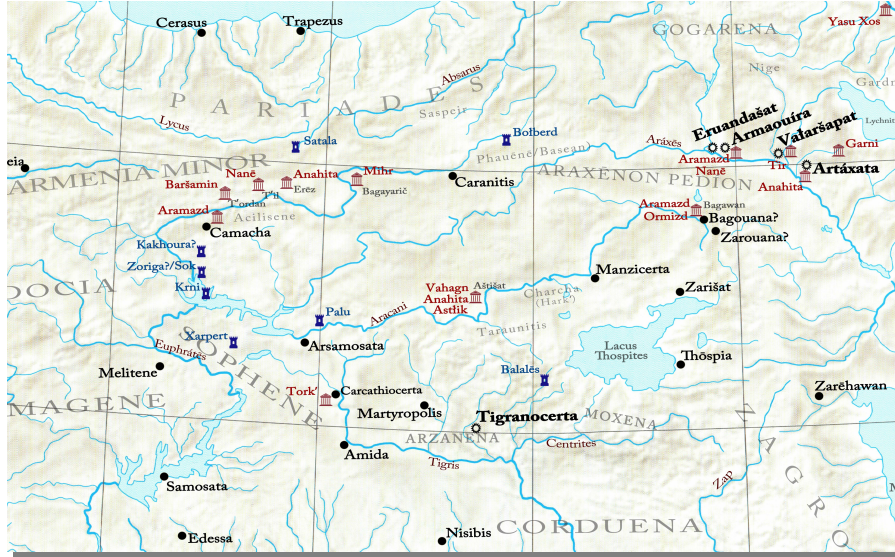
²⁵ [*Armenia minor, nunc et maior addita*]. Bk. *Cod. Veron.* fol.255; *Later.* IX.8.

²⁶ Cicero'nun bir zamanlar *Armenia'nın en zengin ve en saygın yeri* dediği Anahit Tapınağı da burada, Ekeleac'a bağlı Erēz kasabasında idi ve Hıristiyanlık öncesi dönemde krallar buraya giderek Anahit'e tapınırlardı (Cic. *Leg. Man.* IX.23; Aa, 48; MX, II.14; YM, XXIII.75).

²⁷ Aa, 777-790. Arşakid Hanedanı'nın nekropolisi de olan bu bölge, 360/4 yıllarında Sâsâniler tarafından tahrip edildiğinde buradaki monarşi ailesine ait mezarlar Aşk'ı'e taşınmak zorunda kaldı. Bk. P'B, IV.24; Garsoian, 2003, s. 66.

²⁸ Aa, 784-790; P'B, III.3; YM, XXIII.75-76. Ayrıca bk. MX, III.57, III.60; Russell, 1987, s. 270; Hewsens, 2003, s. 37.

²⁹ AL, XXI; Russell, 1987, s. 199; Garsoian, 2001, s. 61; Harry F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, C. 1, Khayats, Beirut 1965, s. 295.

Harita 1: İlhami Tekin Cinemre, **Kaynak:** Hewsens, 2001, s. 31, 33, 35, 37; *TAVO B V 6, B VI 14; Atlas, map89.*

Aynı faaliyetler, *Buzandaran*'a göre Aziz Epip'an'ın öncülüğünde Tigranokerta'da³⁰ görkemli bir kilise yapılması, Apakhoune bölgesinde dini bir merkezin oluşturulması ve Movsēs Xorenac'i'nin Ermeni Hristiyanlığının havarisel uzantılarından olduğunu söylediği Bartholomaeus'a ithafen bir manastırın inşa edilmesiyle hız kesmeden devam etti.³¹ Armenia'nın güney ucunda, kiliselerin ardı ardına inşa edildiği bu bölgenin bulunduğu coğrafya Ermeniler tarafından genel olarak *Ałjnik* (Arzanena) olarak adlandırılıyordu.³² Ne var ki *Ałjnik*, Armenia'nın içindeki bir coğrafyayı anlattığı gibi bu sınırların içinde kalan başka bir bölgeyi de kapsıyordu. Zira

³⁰ Eutr. VI.9; P'B, IV.24; MX, I.30; TP, IX.108b; Thomas A. Sinclair, "The Site of Tigranocerta I", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C. 25, 1994-1995, s. 188. Tigranokerta'nın konumu hakkındaki tartışmalar için, bk. Rice T. Holmes, "Tigranocerta", *Journal of Roman Studies*, C. 7, 1917, s. 120-138; Marie-Louise Chaumont, "Tigranocerte: Données du Problème et État des Recherches", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C. 16, 1982, s. 89-110; M. Demir, "Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008) Bildiriler*, ed. Salim Cöğçe ve Adnan Çevik, Esen Ofset Matbaacılık İstanbul, 2009, s.171-182; "Tigranokerta Savaşı (MÖ 69): Yeni Bir Gözden Geçirme", *Anadolu Araştırmaları*, C. 24, 2021, s. 148.

³¹ P'B, III.4, V.27; LP', II.23; MX, II.34; Toumanoff, 1963, s. 218; Sinclair, 1987, s. 215-216; Michel J. Thierry, *Monuments Arméniens du Vaspurakan*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1989, s. 471; Robert H. Hewsens, *The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac' oyc')*: *The Long and the Short Recensions*, tr. Robert H. Hewsens, DR. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992, s. 187.

³² *AŠX*, V.22iii.

klasik Ermeni yazarlarına göre Aġnik'in kalbinin attığı topraklar *Arjn* ya da *Aljn* adlarıyla Dicle'nin uzantılarından biri olan Garzan (*Yun. Nicēphorium*) Çayı'nın doğu yönündeydi ve bu bölge *Arzan* ismiyle de anılıyordu.³³

Van Gölü'nün (*Erm. Bznuneac' Tsov*) güneyindeki siyasi ve bununla bağlantılı olan coğrafi durum ise kuzeye göre daha kırılğan bir politika çerçevesinde şekillenmişti. Bölgeler arasındaki feodallerin çekişmeleri, 299 yılında Romalıların hakimiyetine geçen Dicle hattındaki bölgeler üzerinde de kısa sürede yeni anlaşmazlıklara neden olmuştu. Özellikle Sâsânîlerin tahrikleriyle, Romalıların bölgedeki varlığını kabul etmeyen *bdeaşx* Bakur,³⁴ Armenia'nın güney bölgelerini yeniden Sâsânîlere bağlamak için isyan etmiş, fakat Bakur'un ayaklanması, II. Constantius (337-361) tarafından bastırılmıştı.³⁵ Haliyle IV. yüzyılın ortalarında Armenia'nın güney bölgeleri hala Romalıların himayesindeydi. Benzer bir durum Moxena'nın (*Erm. Mokk'*) güneyi için, yani Korduena (*Erm. Korçayk'*) ve doğu tarafı için de geçerliydi.³⁶ Çünkü Urmiye Gölü'ne (*Erm. Kaputan Tsov*) kadar olan coğrafya Ermeni yazarlar tarafından Armenia'nın bir parçası olarak görülüyordu ve bu bölgeler V. yüzyılda yazan Agat'angelos ile *Buzandaran*'a göre *Nor Şirakan*³⁷ olarak adlandırılıyordu.³⁸ Ne var ki bölgenin coğrafi sınırlarının, Ermeni kaynaklarının ileri sürdüğü gibi güneydeki Gadar Nehri'ne kadar uzanması pek mümkün değildi. Çünkü Ka'ba-ye Zardoşt'te bulunan I. Şābuhr'a ait yazıtlarda adı geçen *Nodsēragān* kelimesinden de

³³ Taberî, 1409; Richard N. Frye, "Arzan", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. Peri J. Bearman ve Th. Bianquis, vd., C. 1, E.J. Brill; Paris: Maisonneuve & Larose, Leiden; New York 1960, s. 680; Hewsens, 1992, s. 157.

³⁴ Orta Farsça'daki *bitaxš/bidaxš* unvanlarından üretilen *bdeaşx*, Ermeni literatüründe "kraliyetin efendisi" (*sahmanakal*) manasında kullanılıyordu. Armenia'nın bütününde toplam dört bölge vardı; Iberia sınırı için Gogarena *bdeaşxı* (*miws bdeaşx [i]hu pñluşu]*); Arap sınırı için Arzanena *bdeaşxı* (*mets bdeaşx [i]luş pñluşu]*); Mēdia sınırı için Nor Şirakan *bdeaşxı* ve Asur sınırı için de Korduena *bdeaşxı* görevlendirilmişti. Bk. Cyril Toumanoff, "Some Aspects of Caucasian Social History", *Muséon*, C. 72, N 3-4, 1959, s. 399-438; Hraç'eday Ačaryan, *Hayeren Armatakan Bararan [Ermenice Etimoloji Sözlüğü]*, C. 1, Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'yun, Erevan, 1971, s. 434; Marie-Louise Chaumont, "Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 2, Routledge & Kegan Paul, London; New York 1987, s. 437; Werner Sundermann, "Bidaxš", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C 4, Routledge & Kegan Paul, London; Boston; Henley, 1990, s. 242-244.

³⁵ *Iul. Or.* I.18D; MX, III.4.

³⁶ Lenski, 2002, s. 158. Diocletianus, bu bölgede *Ala Quintadecima (XV) Flavia Carduenorum* adıyla bir de askerî birlik kurmuştu. Bk. *Not. Dig. Or.* XXXVI.34; Edward Nischer, "The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum", *Journal of Roman Studies*, C. 13, 1923, s. 10.

³⁷ Ermenicedeki *Nor [i]hu* sözcüğü "yeni" manasına gelmektedir. Bundan ötürü Ermeni müelliflerin kullandıkları *Nor Şirakan* ifadesi ikinci bir "Şirakan" bölgesini çağrıştırmaktadır.

³⁸ Aa, 842, 873; P'B, IV.50; Marquart, 1901, s. 170; Adontz, 1970, s. 321. Diğer taraftan bu coğrafya VI. yüzyıldan sonra *Parskahayk'* adıyla anılmaya başlandı.

anlaşılacağı üzere, bu bölge III. yüzyılın ardından hâlihazırda Sâsânîlerin yönetimine geçmişti.³⁹ *Buzandaran*'ın, Muşel Mamikonean'ın Armenia'ya tekrar bağladığını belirttiği *Nor Şirakan* da büyük ihtimalle bu coğrafya değil, Zagros Dağları'nın batısında kalan bölgeydi.⁴⁰

Aynı dönemde Armenia'nın kuzey sınırında da bir takım değişiklikler yaşanıyordu. IV. Tiridates ile Gürcü kral III. Mirian arasında 325 yılından sonra yapılan barış ve bu barışın sonucunda gerçekleşen stratejik bir evlilik, Armenia ile İberia arasındaki sınırların ikinci kez çizilmesine yol açtı. Bu anlaşma sonucunda, *K'art'lis C'xovreba*'ya göre Aras Nehri'ni (*Erm. Erasx*) besleyen nehirlerin doğduğu Gogarane (*Erm. Gugark'*) bölgesi İberia'ya verildi.⁴¹

Armenia'nın tarihî şehirlerinin bulunduğu merkezi bölgelerdeki coğrafi yapılanma ise Hristiyanlığın getirdiği düzenlemelerle daha yakından ilgiliydi. Ermeni Hristiyanlık geleneğinde Aziz Grigor'un Hristiyanlıkla ilgili ilk vizyonu gördüğü bölge olan Vağarşapat şehri önemli bir merkez haline gelirken Agat'angelos'a göre burası aynı zamanda Armenia krallarının kış karargâhı olarak kullanılıyordu.⁴² Bu ruhanî önemin yanı sıra, Ermeni kaynaklarında Kainepolis'e benzer şekilde "Yeni Şehir" anlamı taşıyan *Nor K'alak'* ismiyle de bilinen Vağarşapat, Ermeni Hristiyanlığının sembolü olan Hrip'simē'nin *martyriumunun* yapıldığı ayrıcalıklı bir bölgeydi.⁴³ Vağarşapat'ın kuzeyinde yer alan Eruandaşat ise 330'lu yıllarda, Yahudi halkın fazlalığı nedeniyle önemli bir ticaret merkezi olarak biliniyordu.⁴⁴

Eruandaşat, önceki başkent Armavir'e oranla su kaynaklarına erişim açısından daha elverişli bir bölgeydi.⁴⁵ Eruandaşat'ın hemen karşısında Urartu kayıtlarında *Eriaşi* olarak yer alan Sirakēnē (*Erm. Şirak*) vardı.⁴⁶ İsmi büyük olasılıkla Strabon'da geçen *Sirakoi* kabilesinden alan Sirakēnē, Arşakuni Hanedanı'nın bir kolu olan Kamsarakan Ailesi'nin topraklarıydı.⁴⁷ Buranın merkezinin kuzeyinde yine Arpaçay'ı (*Erm. Metsaget*) takiben VI. yüzyılda

³⁹ ŞKZ, 2.

⁴⁰ P'B, V.9.

⁴¹ K'C', 44.

⁴² Aa, 841 Aa, 122, 150, 817.

⁴³ Koryun, XXVI; Aa, 150, 757; MX, III.27; Asolik, I.5; Sebēos, XXXVII; Russell, 1987, s. 118. Ayrıca bk. *Nor Barğirk' Haykazean Lezui*, C. 2, 1937, s. 441, 969.

⁴⁴ Garsoian, 1989, s. 462; Robert H. Hewsen, "Eruandaşat", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 8, Routledge & Kegan Paul, London; Boston; Henley 1998, s. 562.

⁴⁵ Russell, 1987, s. 53.

⁴⁶ Suren T. Eremyan, *Hayastanē ēst "Aşxarhac'oyc'"*, [*"Aşxarhac'oyc'"a Göre Armenia*], Haykakan SSR GA Hratarakch'ut'yun, Erevan 1963, s. 74.

⁴⁷ Strab. XI.2.1; P'B, IV.19; LP', III.71, III.74; MX, III.38; Toumanoff, 1963, s. 206; Hewsen, 1992, s. 214.

İmparator Mauricius'un onuruna ismi Mawrikapawlis⁴⁸ olarak değişecek olan Şirakaşat yerleşimi yer alırdı.⁴⁹ Şirakaşat'ın batısında *Verin Basean* olarak da adlandırılan Vanand yerleşimi bulunurdu.⁵⁰ Movsēs Xorenac'i'nin soy tablosuna göre ismi bölgede koloni kuran Vlendur Vund'un adından türeyen Vanand'ın merkezi, Kars Çayı'nın (*Erm. Axurean*) kıyısına konuşlanmış olan Kars (*Erm. Karuc'berd*) Kalesi'ydi.⁵¹ Buranın doğusunda Alagöz Dağı'nın eteklerine doğru yayılan Nig yerleşimi bulunurdu.⁵² Arşakuni Hanedanı'nın *ostan* topraklarından olan bu bölge Gnt'uni prenslerinin hâkimiyeti altındaydı.⁵³ Zangu (*Erm. Hrazdan*) Nehri'nin sınır oluşturduğu ve muhtemelen önceleri Varažnunik' yerleşimiyle birleşik olan Mazaz yerleşimi ise kısmen daha güneye konuşlanmıştı.⁵⁴ Mazaz'ın batısında Armenia'nın ilk başkenti Armavir⁵⁵ ve beşinci başkenti Vağarşapat'ın da bulunduğu bölge, Alagöz Dağı'ndan Aras Nehri'ne doğru alçalarak uzanırdı.⁵⁶

Vağarşapat'ın güneyinde, eski önemini büyük ölçüde kaybetmiş olsa da dini açıdan hâlâ önemini koruyan Artaxata vardı. Hristiyanlıktan sonra IV. Tiridates, burada bulunan Tir ve Anahita tapınaklarını ortadan kaldırırsa da, bu tapınaklar bölgede saygı görmeye devam ediyordu.⁵⁷ Buranın güneyinde ise Aziz Grigor'un neredeyse 14 yıl boyunca esir tutulduğu *derin zindan* (*Xor Virap*) vardı.⁵⁸ *Xor Virap*'ın hemen doğu yakasındaki çok yüksek olmayan bir tepe üzerine, 336 yılında, monarşinin Sâsânîler tarafından sonlandırılmasına kadar Armenia'nın yönetim merkezi olarak kullanılacak olan Dwin⁵⁹ kurulmuştu.⁶⁰ Geleneksel bir ibadet noktası olan ve Hristiyanlık sonrası

⁴⁸ Mawrikapawlis muhtemelen 591 yılının ardından *Armenia Inferior*'un merkezi olmuştur. Bk. Hewsens, 1992, s. 215.

⁴⁹ Eremyan, 1963, s. 65

⁵⁰ Garsoïan, 1989, s. 500.

⁵¹ MX, II.6; Mikayel H. Hovhannesean, *Hayastani Berderə [Armenia'nın Kaleleri]*, S. Lazare, Venise 1970, s. 748.

⁵² Sebēos, XXXIV; Eremyan, 1963, s. 72.

⁵³ Toumanoff, 1963, s. 204-205; Adontz, 1970, s. 238.

⁵⁴ Hewsens, 1992, s. 211.

⁵⁵ Movsēs Xorenac'i Aramayis'in Aras Nehri'nin yanında kendi isminden türeterek Armavir adında bir kent kurduğunu ileri sürmektedir. Bk. MX, I.12, YD, II.8.

⁵⁶ Eremyan, 1963, s. 38, 40.

⁵⁷ Aa, 778; Ehišē, VI.p129; Russell, 1987, s. 296.

⁵⁸ YM, XX.73.

⁵⁹ *Dwin* kelimesi yazılışından [*ʔm̄h̄l̄*] ötürü *Dowin* ya da *Duin* haliyle de okunabilir. Bk. P'B, III.8; ĞP', III.67; Sebēos, VIII.

⁶⁰ P'B, III.8; ĞP', III.77; MX, III.8; KG, §II; SÖ, VI. *Dwin*, 484 yılından sonra Ermeni *kat'ohikos*larının ikâmet edeceği ruhani bir yönetim merkezine dönüştü. Bk. *Narratio*, §60-76; SÖ, XX; Asotik II.2. Ayrıca bk. Vladimir Minorsky, "Transcaucasica", *Journal Asiatique*, C. 217, 1930, s. 41-112; Erich Kettenhofen, "Dvin", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 7, Routledge & Kegan Paul, London; New York, 1996, s. 616.

hayatta kalan tek pagan yapı olan Garni Tapınağı da Dwin'in doğusunda yer alıyordu ve IV. Tiridates, Garni'yi tahkim ettirerek kale içinde kardeşi Xosroviduxt adına bir de saray yaptırmıştı.⁶¹

330 ile 360 yılları arasında, Armenia Bölgesi'ndeki monarşi ve soylular arasında çatışmalar yaşanmasına rağmen, bölgesel isyanlar sadece kısmî sınır değişikliklerine yol açmış ve beraberinde önemli bir yenileşme getirmemişti. Ancak Roma-Sâsânî savaşlarının yeniden şiddetlenmesi ve 363 yılında, Iovianus döneminde II. Nisibis Antlaşması'nın onaylanmasıyla sabit sınırların vaziyeti kısa sürede değişikliğe uğradı. Bilhassa, yaklaşık 65 yıl önce, Diocletianus zamanında Romalıların eline geçen Dicle'nin ilerisindeki beş eyalet - Moxoena, Rehimena, Arzanena, Zabdikena, ve Korduena – ve buna ek olarak Nisibis ve Singara gibi birçok kale tekrar Sâsânîlerin egemenliğine geçti ve dahası Romalılar, Armenia, Albania ve İberia'daki tüm yönetim haklarını bırakmak mecburiyetinde kaldı.⁶² Mevcut sınır değişiklikleri Ermeni feodal ailelerce hemen kabul görmedi. *Buzandaran*, 370'li yıllarda, *Korduk* ' , *Kordik* ' ile *Tmorik* ' olarak adlandırılan Korduena'nın farklı yerleşimlerinin isyana kalkıştığını ve bunun üzerine *spaparēt* Muşel Mamikonean'ın bu bölgelerde askeri faaliyetler yürüttüğünü söylemektedir.⁶³ Ancak bu harekâtlar neticesinde Muşel Mamikonean'ın ele geçirdiği bölgelerin nereler olduğuna dair Ermeni kaynaklarında fikir birliği yoktur. Movsēs Xorenac 'i, *Tmorik* ' adıyla bilinen bir bölgenin daha sonra *Kord(r)ik* ' (Korduena) olarak hafızalarda yer ettiğini söylese de bu bölgenin tam olarak neresi olduğuna ilişkin tatmin edici bir bilgi vermemektedir.⁶⁴ Aynı karışıklık ya da tutarsızlık diğer kaynaklarda da görülmektedir. *Buzandaran*, hem *Tmorik* ' hem de *Kordik* ' isimlendirmelerini aynı anda kullanarak farklı iki bölgeden söz etmektedir.⁶⁵ Ne var ki Ehişē'ye göre, Siwnik ' Prensi Vaşak, V. yüzyılda, *Tmorik* ' , *Kordik* ' ve *Arc'ax* isimleriyle Korduena'da bulunan üç farklı bölgeye mektup göndermiştir.⁶⁶ Haliyle 380'li yıllara doğru Armenia'nın güney sınırının tespiti coğrafi adlardaki karışıklıktan ötürü pek mümkün değildir.

II. Nisibis Antlaşması'ndan bir yıl sonra, 364 yılında Sâsânî orduları Albania'nın güneyindeki başlıca merkezlerden olan Atropatena'ya yürüdü.⁶⁷ Bu saldırıyı kısa süre içinde Arzanena (*Erm.* Añnik '), Sopenhena (*Erm.* Tsop ' k '), Angeł-tun, Mzur, Daranalis (*Erm.* Daranañ) ve Akilisene bölgeleri ile

⁶¹ MX, II.90. Ayrıca bk. **Harita 1**.

⁶² Amm. Marc. XXV.7.9-14, XXV.7.13; Zos. III.31; Soc. *HE*, III.22; Malal. *Chron.* XIII.27.

⁶³ P'B, IV.50, V.10. Ammianus Marcellinus, bölgedeki idareciyi *satrap* [*satrapa Corduena*] olarak nitelendirmiştir. Bk. Amm. Marc. XVIII.6.20.

⁶⁴ MX, II.53.

⁶⁵ P'B, IV.50.

⁶⁶ Ehişē, IV.p94; Hewsens, 1992, s. 170-171.

⁶⁷ P'B, IV.21, IV.22.

Tigranokerta, Zarişat, Artaxata (*Erm.* Artaşat) ve Vaforşapat gibi Armenia'nın tarihi kentleri izledi.⁶⁸ *Buzandaran*'a göre, Kamakha'daki (*Erm.* Ani-Kamax) Ermeni kralların mezarları açılarak hazineler yağmalandı.⁶⁹ Yahudi nüfusun yoğun olduğu Eruandaşat, II. Şābuhr tarafından yakılarak bölge halkı sürgüne gönderildi.⁷⁰ Aynı dönemde, kuzeydeki Orkhistena (*Erm.* Arc'ax) bölgesindeki isyan, Muşel Mamikonean tarafından kontrol altına alınsa da bu hamle, kayda değer bir sonuç doğurmadı. Benzer şekilde, güneydeki Korduena'nın monarşiden ayrılarak tekrar tekrar isyan etmesi de Armenia'nın güney sınırlarını yeniden istikrarsızlığa sürükledi.⁷¹ Bir süredir hem Armenia'nın içinde hem de dışında devam eden istikrarsızlık, devrin iki büyük gücünün, 387 yılında, Armenia toprakları üzerinde anlaşarak bölgeyi iki parçaya ayırmaları ve Armenia'nın coğrafî açıdan bölünmesiyle sonuçlandı.⁷²

Armenia'nın Taksimi ve Yeni Düzen

Romalılar ve Sāsānîler, 387 yılında yeni bir sınır antlaşmasına vardıklarında, Armenia monarşisi önemli bir coğrafya değişikliği ve siyasi denge arayışının ortasında kaldı. İki süper gücün antlaşması uyarınca Roma'nın egemenliği altındaki Armenia, Saspeir'den (*Erm.* Sper)⁷³ başlayarak güney hattında Karanitis (*Erm.* Karin) ve daha da güneyde bulunan Martyropolis'i (*Erm.* Np'rkert) de içerecek şekilde *Roma Armenia*'sı adını aldı. Sāsānî kontrolündeki Armenia ise Tayk' başta olmak üzere, Aştışat ve Bitlis (*Erm.* Balaleš) Kalesi'nden doğuda Aras Nehri'ne kadar uzanan bölgeyi içine alacak şekilde *Persarmenia* olarak anıldı ve Gogarena ile Otena (*Erm.* Utik') bölgeleri de Armenia'dan alınarak Albania topraklarına dâhil edildi.⁷⁴ Bu şekilde, yeni sınır, Armenia bölgesinin hem idari hem de coğrafî olarak büyük ölçüde küçülmesine neden oldu.⁷⁵

⁶⁸ P'B, IV.23-24; MX, III.28. Ayrıca bk. Norman H. Baynes, "Rome and Armenia in the Fourth Century", *English Historical Review*, C. 25, 1910, s. 636-637. Diğer taraftan Gnuhi prenslerine ait olan Zarişat ve daha güneydeki Erçiş (*Erm.* Arçēš), 591 yılındaki Roma-Sāsānî sınır anlaşmasıyla iki parçaya bölünecekti. Bk. Toumanoff, 1963, s. 205; Hovhannesean, 1970, s. 205-206; Hewsens, 1992, s. 167.

⁶⁹ P'B, IV.24; MX, III.27.

⁷⁰ Garsoian, 1989, s. 462; Hewsens, 1998, s. 562.

⁷¹ P'B, V.16.

⁷² *Epit. de Caes.* XLVIII.5; P'B, VI.1; LP', I.6; MX, III.42; KG, §II; T'A, I.11; Rubin, 2008, s. 133.

⁷³ Gürcü kaynakları *Sāspeir* sözcüğünden yola çıkarak Çoruh Nehri için *Sp'eri Nehri* derken Karadeniz için de *Sp'eri Denizi* tanımını yapmışlardır. Bk. K'C', 4, 11.

⁷⁴ P'B, VI.1; MX, III.42; *Narratio*, §10-12; *Proc. Bell.* II.24.11, *Aed.* III.1.1-15; Evagr. *HE*, V.203; Greg. Tur. *Hist.* IV.40; Marquart, 1901, s. 114; Toumanoff, 1963, s. 131-133; Adontz, 1970, s. 8-12, 178-180; Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984, s. 317; Hewsens, 2002, s. 37.

⁷⁵ P'B, VI.1; MX, III.42.

Harita 2: İlhami Tekin Cinemre, **Kaynak:** Hewsen, 2001, s. 85; TAVO B VI 14, B VIII 4; *BAtlas*, map89.

Kuzeyden güneye uzanan yeni sınırın batısının Roma İmparatorluğu tarafından III. Arşak'ın (yak.379–387?) yönetimine verilmesiyle bölge Romalılar tarafından kontrol edilmeye başlandı.⁷⁶ Ancak III. Arşak'ın ölümünden sonra, Roma imperial gücü buraya yeni bir idareci atamadı ve bu bölgeyi *Comes Armeniae*'nin idari yetkisi altında *Armenia Inferior* olarak isimlendirdiler.⁷⁷ *Armenia Inferior* da yine kendi içinde *Armenia Prima* ve *Armenia Secunda* olmak üzere iki parçaya ayrıldı.⁷⁸ Bu sınır hattı, Korduena'ya doğru Roma topraklarına dâhil olarak, güneye doğru uzandığında Balabitene, Asthianene ve Khorzane bölgelerini de içeriyordu. Esasen 299 yılından bu yana Romalıların elinde olan bölgelerde, yeni sınırın etkisiyle idari ve sosyal açıdan istikrarsızlık yaşanmaya devam ediyordu.⁷⁹ Zira Ermenilerin *Tsop'k* olarak adlandırdığı bu bölge, kendi içinde çeşitli

⁷⁶ P'B, VI.1; LP', I.6.

⁷⁷ Proc. Aed. III.1.14-15; MX, III.46; Adontz, 1970, s. 39; Geoffrey Greatrex, "The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387", *The Ancient History Bulletin*, C. 14(1-2), 2000, s. 44. II. Theodosius döneminde bölge yeniden düzenlemeye tabi tutularak Karanitis'in adı Theodosiopolis [Θεοδοσιούπολις] olarak değiştirildi. Bk. Proc. Aed. III.5.2; MX, III.59; *Narratio*, §9. Fakat bir yüzyıl sonra I. Iustinianus döneminde *praeses* (eyalet valisi) altında *Armenia Magna* ismini aldı ve 536 yılında bu kez de *Armenia Prima* (I) olarak anılmaya başlandı. Bk. Nov. VIII, XXXI; Toumanoff, 1963, s. 196.

⁷⁸ Hewsen, 1992, s. 17. Sadece Armenia değil, aynı yıllarda batıda bulunan Kappadokia da idari açıdan ikiye ayrılmıştı. Bk. Mitchell, 1998, s. 57.

⁷⁹ Wilkes, 2008, s. 239.

prenslikler arasındaki rekabet unsuru olarak zaten bölünmüştü. Aşağı Sophena, Digisene, Anziten, Ingilene, Garine ve Büyük Sophena topraklarından oluşan bu sınırlar, toplamda beş satrap/prens (*pentarkhia*) tarafından kalıtsal olarak hanedanlar tarafından yönetiliyordu.⁸⁰ Bu sebeple, Romalılar, bu hattı Armenia'nın diğer bölgelerinden ayırmak için burayı *Armenia Alteria* olarak adlandırmak zorunda kaldılar.⁸¹

Bu sınırın en güneyinde, Arzanena bölgesinin doğu toprakları İran'ın protektorası altındaki yerel beylerin idaresine verilirken, batısı Romalıların hâkimiyetinde tekrar düzenlenmeye tabi tutuldu.⁸² Ne var ki bu ayırım, hem batı hem de doğuda önemli merkezlerin arasındaki bağı koparmıştı. Bu merkezler içinde en çok öne çıkan Torosların güneyine yerleşmiş olan Martyropolis'ti. Buranın batısından Dicle Nehri akarken, doğusunda Araplarca “kana susamış nehir” olarak bilinen Batman (Nymphaeus) Irmağı güneydeki Dicle'nin pek çok koluna ulaşıyordu.⁸³ Bu bölgede, kaynağını buradaki dağlardan alarak doğu-batı istikametinde akan nehirlerin çevresinde yerleşim yerleri kurulmuştu ve bu bölgeler 387 yılındaki sınır antlaşmasından sonra *Tanutēr Armenia* olarak adlandırılmaya başlandı.⁸⁴ *Tanutēr Armenia*'nın içinde yer alan Khothaitai (*Erm. Xoyt'*) bölgesi, aynı adı taşıyan nehrin çevresine konumlanmıştı ve T'ovma Artsruni'ye göre Arap akınları sırasında bu bölgede Xut'ec'i adıyla bilinen vahşi gruplar bulunacaktı.⁸⁵

⁸⁰ Proc. Aed. III.1.17; Hewsens, 2002, s. 37.

⁸¹ Toumanoff, 1963, s. 131; Adontz, 1970, s. 26. I. Iustinianus'un yaptığı köklü idari reformların ardından bölgenin sınırları tamamen değiştirildi ve burası *Armenia Quarta (IV)* ismini alarak yönetim merkezi Martyropolis olacak şekilde tekrar düzenlendi. Bk. Nov. XXXI; Proc. Aed. III.2.2; Ernst Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, Bruxelles 1935, s. 16; Shahinyan, 2014, s. 41. 591 yılında Roma-Sâsânî arasında varılan barış antlaşması uyarınca Romalıların bu toprakları geri kazanması ve Yukarı Mezopotamya'nın bu idari bölgeye dâhil olmasıyla bu kez de bölgenin ismi *Armenia Quarta Alteria* olarak değiştirildi. Bk. Adontz, 1970, s. 182.

⁸² Aynı tarihlerde I. Hüsrev doğuda hâlâ Sâsânîlerin elinde tuttuğu bölgeleri toplamda dokuz idari kısım olan K'usti Xorbaran [𐎧𐎡𐎴𐎠𐎢𐎴] [𐎧𐎡𐎴𐎠𐎢𐎴] eyalet yönetim mekanizmasına dâhil etti. Bk. Marquart, 1901, s. 16; Hewsens, 1992, s. 158.

⁸³ Williams, London 1829, s. 262. Ermenicede *K'alirt'* [𐎧𐎡𐎴𐎠𐎢𐎴] adıyla bilinen nehrin Arapça eşdeğeri olan *Şit'it'ma* sözcüğü, “kana susamış nehir” anlamına gelmektedir. Bk. Marquart, 1901, s. 142; George Huxley, “The Historical Geography of the Paulician and T'ondrakian Heresies”, *Medieval Armenian Culture*, ed. Thomas J. Samuelian ve Michael E. Stone, Scholars Press, Chico 1984, s. 88.

⁸⁴ Adontz, 1970, s. 180. Bölgenin idaresi, güçlü ailelerin etkisiyle birlikte Sâsânî egemenliğinde 428 yılından sonra bölgeye atanan *marzpan*lar vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Bu yönetim biçimi, Roma-Sâsânî savaşları nedeniyle çoğu kez kesintiye uğramış olmasına rağmen, 591 yılına kadar önemli bir değişim geçirmedi. Ancak, II. Hüsrev'in (590-628), Sâsânî tahtına geçmek için Roma İmparatoru Mauricius'a (582-602) vadettiği *Tanutēr Armenia*, bu tarihten itibaren doğrudan Romalıların sınırlarına katıldı. Bk. Theoph. Sim. IV.13.24; Sebēos XI, XII; *Narratio*, §110-111; T'A, II.3.

⁸⁵ T'A, II.7; Hewsens, 1992, s. 164.

Armenia'nın güney sınırında, Sâsânîlerin kontrolünde olan Moxena bulunuyordu.⁸⁶ Aynı şekilde, en güneydeki Korduena da kesin olarak Sâsânîler tarafından *Arzôn-ostan* eyaletine dâhil edilmişti.⁸⁷ Dolayısıyla *Arzôn-ostan* yönetim bölgesinin hemen kuzeydoğusu için 387 yılından sonra *Persarmenia*⁸⁸ terimi kullanılmaya başlandı.⁸⁹ Ancak *Persarmenia* kelimesi, birçok yanlış yorumun aksine, *Şirakan*, *Nor Şirakan* veya *Parskahayk* coğrafyasıyla örtüşmüyordu.⁹⁰ Tam aksine, *Persarmenia* kelimesi Aras Nehri'nin batısını ifade eden bir terimdi ve İran hâkimiyetindeki Armenia'yı anlatmak için kullanılıyordu.⁹¹ *Persarmenia*'nın doğu hattında, Ermeni yazarların *Vasurakan*⁹² olarak adlandırdığı coğrafyada Nahçıvan bulunuyordu ve bu bölge 387 yılında *Persarmenia*'ya dâhil edilerek Sâsânîlerin himayesine geçmişti. Aynı şekilde, Sâsânîlerin kendilerine tabî olarak gördükleri Siwnik'in doğusu Armenia'dan alınarak, bölge için *Balasakan*⁹³ ismini kullanan Koryun'un aktardığına göre Sâsânîler tarafından sadakatinin ödülü olarak Albania'ya devredildi.⁹⁴ Benzer bir sebeple Armenia'nın en kuzeydoğu sınırlarındaki Gogarena de ikiye parçaya ayrılarak

⁸⁶ Amm. Marc. XV.7.9; YM, XX.82; YD, XXXIV.30; Eremyan, 1963, s. 38; Hübschmann, 1969, s. 331; Michel J. Thierry, "Notes de Géographie Historique sur le Vasurakan", *Revue des Études Byzantines*, C. 34, N. 1, 1976, s. 171.

⁸⁷ Adontz, 1970, s. 177; Hewsens, 1992, s. 172.

⁸⁸ Marquart, 1901, s. 109. Bk. Plontke-Lüning, 2007, s. 810.

⁸⁹ Anania Şirakac'ın ortaya attığı Parskahayk sözcüğü muhtemelen kronolojik olarak öncesinde kullanılan *Persarmenia* kelimesiyle ilişkilendirilmiş olabilir. Bk. *AŞX*, V.22vii. Ancak *Persarmenia* ile *Parskahayk*, aynı coğrafyayı ifade etmiyordu. *Parskahayk* terimi, VII. yüzyılda türetilen bir kelimedir ve sadece Armenia'nın belirli bir bölgesini kapsamaktadır. Öte yandan, Theophylactus Simocatta, Urmiye Gölü çevresindeki bir bölgeyi Siraganon olarak adlandırırken, Sebēos ise aynı coğrafyayı ifade etmek için Nor Şirakan ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Bk. Theoph. Sim. V.8.9; Sebēos, XI.

⁹⁰ T'A, III.22. Ayrıca bk. Aa, 795; LP', II.37; Elişē, III.p76; MX, II.37; LE, XXXII; AL, IV; Mehmet Tezcan, "İran Armeniası (Pers-Armenia)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed. Mehmet Metin Hülâgü, vd., C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 149-182.

⁹¹ Proc. Bell. II.24.11; Evagr. HE, V.203; Greg. Tur. Hist. IV.40; Kosmas, II.133.

⁹² 591 yılındaki taksimden sonra *Tawruberan*, *Ayrarat* ve eski *Persarmenia* toprakları birbirinden ayrıldı ve bölge için *Vasurakan* sözcüğü literatüre girdi. Bk. Toumanoff, 1963, s. 331; Adontz, 1970, s. 179. Ayrıca bk. *Narratio*, §103; Sebēos, XII; LE, VIII; Belâzürî, 194; Asofik, III.5; KG, §VIII; SÖ, V; MacKenzie, 1986, s. 88. Diğer taraftan Heinrich Hübschmann, Strabo'da geçen *Basoropedan* [Βασροπέδαν] ile *Vasurakan* arasında coğrafi bir bağlantı kurmaktadır. Bk. Strab. XI.14.5; Hübschmann, 1969, s. 261; Ferdinand Justi, *Iranisches Namenbuch*, N.G. Elwert, Marburg 1895, s. 359; Arthur Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, Levin & Munksgaard, Copenhagen 1936, s. 95.

⁹³ Belâzürî, 194; Josef Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1903, s. 457; Bosworth, 1990, 2.

⁹⁴ Koryun, XVII. Ayrıca bk. GT', V.ii; MD, II.7; Marie-Louise Chaumont, "Balasagan, ii In Pre-Islamic Times", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 3, Routledge & Kegan Paul, London; New York 1989, s. 581.

Armenia ve İberia arasında taksim edildi.⁹⁵ Böylece Gogarena'da, Armenia'ya ait olan yalnızca iki yerleşim kalmıştı.⁹⁶ Bunlardan birincisi, Otena sınırında bulunan Ağstafaçay (*Erm.* Ałstew) Nehri boyunca yayılan Jorap'or yerleşimiydi.⁹⁷ İkincisi ise Sebēos'un tuz madeniyle ün yaptığını söylediği Kołbop'or yerleşimiydi.⁹⁸ Hnaraket'in karşısında konumlanmış ve Kura Nehri'ne sularını akıtan Debed (*Erm.* Debeda) Irmağı'nın ikiye böldüğü Tsop'op'or yerleşimi, buranın hemen kuzeyinde uzanıyordu.⁹⁹

Armenia'nın iç bölgelerinde geniş çaplı değişiklikler yaşanmamıştı, ancak özellikle Ayrarat olarak bilinen Armenia'nın monarşi ve ruhban merkezi olan Aras Nehri'nin etrafındaki yerleşimler, tek bir güç tarafından değil, birden fazla feodal ailenin varlığıyla şekillenmişti.¹⁰⁰ Bu yerleşimler arasında, Kamsarakan ailesinin Sirakēnē'deki konaklama yerlerinden biri olan ve bölgeyi ortadan iki parçaya ayıran Arpaçay Nehri'nin hemen soluna inşa edilmiş Abnikon (*Erm.* Ani) kalesi de vardı.¹⁰¹ V. yüzyılın ortalarında, Abnikon gibi tarihi kale/şehirlerin bulunduğu merkez kentler hâlâ ayakta olsa da Sāsānî saldırılarından ötürü büyük ölçüde harabe durumundaydılar. Armenia monarşisinin ikamet ettiği Dwin şehri, 428'den itibaren *marzpanlar* tarafından yönetilen *Persarmenia*'nın da merkezi oldu.¹⁰² Yarımada benzeyen bir coğrafyada, nehirlerle çevrili, yüksek surlarla inşa edilmiş olan ve V. yüzyılda Elişē'nin *Harika Şehir* dediği Artaxata ise 450'li yıllarda Sāsānî orduları tarafından harap edildi.¹⁰³

Mezopotamya'yı yüksekte izleyen Ayrarat Armenia'nın aynı zamanda en dağlık bölgesiydi. Ermeni literatüründe *Haykakan Par* olarak adlandırılan ova ve dağ silsilesinin de en yüksek noktası Ağrı Dağı'ydı (*Erm.* Mets Masis).¹⁰⁴ Armenia'nın en yüksek üçüncü dağı olan Alagöz'den (*Erm.* Aragats) başlayan

⁹⁵ P'B, V.15; MX, II.8; Garsoian, 1989, s. 466.

⁹⁶ Garsoian, 1989, s. 466.

⁹⁷ Eremyan, 1963, s. 63-64; Hewsens, 1992, s. 138.

⁹⁸ P'B, III.12; Sebēos, XLI; MX, II.8.

⁹⁹ Bk. MX, II.8; Asohik, I.5.

¹⁰⁰ Sebēos, XI; T'A, II.3; Toumanoff, 1963, s. 192-194; Garsoian, 1989, s. 451-452; Hewsens, 1992, s. 212. 591 yılında, Ayrarat bölgesinin doğu kesimleri İran kontrolünde kalmaya devam ederken, orta ve batı bölgeleri Romalılar tarafından *Inner Armenia (Armenia Inferior)* sistemi içine alındı, ancak bir süre sonra bu bölgeler Vaspurakan, Taron ve Siwnik' ile birlikte Arapların himayesine girdi. Bk. Adontz, 1970, s. 162; Ter-Ghewondyan, 1976, s. 54.

¹⁰¹ Hovhannesean, 1970, s. 689. Ayrıca bk. MU, VI; Karo Ghafadaryan, "Ani", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 1, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan 1974, s. 407-412.

¹⁰² Sebēos, XXXIII; ŁE, X; Hübschmann, 1969, s. 460; Adontz, 1970, s. 173.

¹⁰³ P'B, IV.55; Elişē, II.p28, III.p68; KG, §II; Russell, 1987, s. 78.

¹⁰⁴ Movsēs Xorenac'i, Ağrı Dağı'nın Ermenice adı olan Mets Masis'i Hayk'ın soyundan gelen Kral Amasia'ya dayandırırken Amasia'nın torunu Sisak'ın isminin de Küçük Ağrı, yani P'ok'r Masis'e atfedildiğini söylemektedir. Bk. MX, I.12; YD, II.11.

bu silsile, Serdarbulak Geçidi ile Ağrı Dağı'ndan ayrılan Küçük Ağrı'ya (*Erm. P'ok'r Masis*) kadar uzanırdı.¹⁰⁵ Bu dağların batı yakası vadilerle Toros Dağları'nın doğu uzantılarından ayrılırken kuzeydoğu ve doğu yönlerinde, Movsēs Xorenac'i'nin betimlemesine göre *Aras, dağların kayalık mağaralarını da keserek uzun ve dar geçitlerden güneye doğru hızlı ve korkunç bir kükremeye* inerdi.¹⁰⁶ Büyük ve Küçük Ağrı Dağları'nın yaklaşık 40 km güneybatısında zinciri andıran ve birbirine bağlanmış gibi uzayan Tendürek (*Erm. T'ondrak*) Dağı ve onun da hemen kuzeyinde de Taşteker (*Erm. Npat*) Dağları yükselirdi.¹⁰⁷ Buranın kuzeyine doğru Agat'angelos'un *vahşi bölge*¹⁰⁸ olarak bahsettiği Basean'ın doğu tarafında Hawnunik', Armenia'nın tahıl ambarı görevini üstlenen Abeleank' ve Aras Nehri'nin kıyısı boyunca uzanan Gabeleank' yerleşimleri yer alırdı.¹⁰⁹ Genel olarak Ayrarat'ın içine aldığı bu bölgeler siyasi açıdan el değiştirseler de Armenia Bölgesi'nin doğal bir parçası olmaya devam ettiler. Ancak Armenia'nın en doğusundaki coğrafya, Kura Nehri'nin güneyindeki Otena bölgesiydi ve Armenia ile olan coğrafi bağı son derece zayıftı.¹¹⁰ Bu topraklardaki yerleşimler genellikle Albania soyundan gelen insanların yaşadığı alanlara dayanıyordu ve V. yüzyılın ortalarında Albania'nın yeni yönetim merkezi de bu bölgede kuruldu.¹¹¹ Daştakaran beyleri tarafından yönetilen Sakasene de, II. Vaç'ē (*yak. 460*) tarafından kurulan ve Sâsânî *şahı* I. Pērōz'a (459-484) ithafen *Pērōzāpāt* ismiyle adlandırılan *Partaw*'ın kuzeyinde yer alıyordu.¹¹² Bu bölgeden daha kuzeyde, aynı ismi taşıyan kalesiyle birlikte Belâzürî'nin IX. yüzyılda *Al-Jardmān* sözcüğüyle isimlendireceği *Gardman*,

¹⁰⁵ Büyük ve Küçük Ağrı'nın antik kaynaklardaki lokalizasyonları ve adları son derece karmaşıktır. Hz. Nuh'un gemisinin oturduğu yer olarak düşünülen Ağrı Dağı, Tevrat'ta (*OT, Gen. 8.4*) *Ararat* olarak adlandırılmıştır, ancak bu isimlendirme coğrafi olarak Ağrı Dağı'nı değil, Van Gölü'nün güneyindeki dağları vurgulamaktadır. Bk. Salvini, 1995, s. 15. Öte yandan Nikolaus tarafından Baris/Baris Oros [Βάρις ὄρος] olarak adlandırılan bölge, Strabon'un eserinde Masios [Μάσιος], Niphates, Abos [Ἄβος] ve Nibaros [Νίβαρος] isimleriyle anılmıştır. Bu isimler arasında Abos ve Nibaros sırasıyla Büyük ve Küçük Ağrı dağlarını ifade etmektedir. Bk. Ioseph. *Antiq. Iud.* I.3.5; Strab. XI.14.2; Euseb. *Praep. Evan.* IX.11.

¹⁰⁶ MX, I.12.

¹⁰⁷ Hübschmann, 1969, s. 457; Eremyan, 1974, s. 352.

¹⁰⁸ *Kolman vayrac'n.*

¹⁰⁹ MX, II.7.

¹¹⁰ *AŞX*, V.21; Toumanoff, 1963, s. 219.

¹¹¹ MD, I.5, I.15; Hovhannesean, 1970, s. 521; Bagrat Ulubabyan, "Partav [Partaw]", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 9, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan 1983, s. 210. Ayrıca bk. Clifford E. Bosworth, "Barḡa'a", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 3, Routledge & Kegan Paul, London; New York 1989, s. 779-780; Ter-Ghewondyan, 1976, s. 36-37.

¹¹² Toumanoff, 1963, s. 220. Agat'angelos ve Elišē'ye göre bölgenin adı *Xalxal'* dı ve Ermeni monarşi ailesinin kışlık ikametgâhı burasıydı. Bk. Aa, 28; Elišē, III.p75. Diğer taraftan 387 yılından sonra Albania'nın yönetim merkezi Partaw (Berde) oldu. Bölgenin yeniden Armenia'ya ait olarak kaynaklara yansımaları X. yüzyıldan sonra olmuştur. Bk. MU, CXXVI.

uzanıyordu.¹¹³ Aynı bölge yer alan Sunitaē (*Erm.* Siwnik´) ise Albania'nın egemenliği altında değil, Sâsânî yönetimi altına girmişti ve bu durum bölgenin 451 yılında Sâsânî ordularının lehine savaşması ve kısa süreliğine de olsa Zerdüştlüğe dönmesiyle sonuçlanacaktı.¹¹⁴ Orkhistena (*Erm.* Arc´ax) da yine Albania'nın güneydoğusunda yer alıyordu ve coğrafi olarak Armenia'dan ayrılrsa da bölge prensleri, 451 yılında, II. Yazdgerd'ın Hristiyanlığa karşı hamlesinden sonra Armenia ve İberia ile beraber Sâsânîlere karşı başlatılan isyana katılmıştı.¹¹⁵ 451 yılındaki Vardananc´ Savaşı'nın Sâsânîlerin üstünlüğüyle sonuçlanmasının ardından da Albania kralı II. Vaç´ē (444-463?) 461 yılı itibarıyla gücünü tamamen kaybetti ve Orkhistena bölgesi de bu tarihten itibaren doğrudan Sâsânî topraklarına bağlandı.

Sonuç

Antikçağın sonu boyunca, Roma İmparatorluğu ve Sâsânî İmparatorluğu arasındaki çekişme, Armenia'nın siyasi durumunu yakından etkilemiştir. Bu dönemde, Romalılar ve Sâsânîler arasındaki mücadeleler sırasında Armenia, sık sık coğrafi sınır değişikliğine uğramış, bölünmüş ve yeniden şekillendirilmiştir. Antikçağ boyunca Armenia'nın bağımsız siyasi bir devletten ziyade, sadece toponim bir adlandırmaya karşılık gelmesi, bölgenin coğrafyasının değişkenliğine de zemin hazırlamıştır. Özellikle IV. ve V. yüzyıllarda, Roma ve Sâsânîler arasındaki mücadelelerin yoğun olduğu dönemlerde, Armenia Bölgesi'nin dış etkilere bağlı siyasi istikrarı büyük ölçüde zayıflamıştır. Bu istikrarsızlık da beraberinde coğrafyanın değişken sınırlarına atıf yapma zorunluluğunu getirmiştir. Bu nedenle Anania Şirakac´i'nin *Coğrafya (Aşxarhac´oyc´)* eserindeki geniş Armenia tasavvurunun bölgenin coğrafi sınırlarını tam olarak yansıtmadığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Nitekim Anania Şirakac´i'nin zihnindeki Armenia, kısa sürelerle de olsa sahip olunan bütün toprakların ya da farklı bölgelerdeki bazen aynı soydan gelen ve bazen de Hristiyan olan grupların bütünüyle tek bir şemsiye altına toplanmasıyla oluşturulmuştur. Bu nedenle yalnızca Anania Şirakac´i'nin eseri üzerinden antikçağın sonunda Armenia Bölgesi'nin tarihî coğrafyasını tespit etmek olanaksızdır.

Diğer taraftan Armenia Bölgesi'nin coğrafi yapısının dağlık ve engebeli olması nedeniyle, yerleşimler genellikle vadilerde ve ova kenarlarında yoğunlaşmıştır. Bu durum, tarım ve hayvancılık gibi temel geçim

¹¹³ Belâzürî, 195; Hovhannesean, 1970, s. 479; Ulubabyan, 1976, s. 700.

¹¹⁴ MD, II.2; Babken Harut´yunyan, "P´ aytakaran", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 12, Haykakan SSH Gitut´yunneri Akademiya, Erevan 1986, s. 302. Ayrıca bk. P´B, V.14; Garsoian, 1989, s. 487; Hewsens, 1992, s. 255.

¹¹⁵ ŁP´, II.22-27; Elišē, III.p75-p77.

kaynaklarının belirlenmesinde etkili olduğu gibi nüfusun da dağılık olmasına yol açmıştır. Her ne kadar bu dağlık araziler, yerel halk için doğal bir sığınak ve savunma avantajı sağlamış olsa da coğrafi sınır problemlerin çözülememesinin ya da yanlış yorumlanmasının da en temel nedenlerinden biri olmuştur. Çünkü bu araziden ötürü dağılık yerleşen bölge insanları Armenia tarihi boyunca maddi kültür kalıntılarının izlerini baskın bir şekilde bırakamamış ve İberia ile Albania sınır boylarındaki geçişli coğrafyaların tartışma konusu olmasına yol açmıştır. Bilhassa siyasi konjonktürden ötürü 387 yılından sonra İberia ve Albania hâkimiyetine geçen bölgelerin Ermeni literatürüne göre hâlâ Armenia Bölgesi'ne ait olarak yorumlanmasının motivasyonu da antikçağın sonunda Kafkasya'da kendilerini entelektüel olarak tanımlayan ve yeni bir alfabe üreterek millet olma fikrini sahiplenen Ermeni ruhbanlar güçlü etkisinin bir sonucudur.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Aa, (Agat'angelos), *Patmut'awn Hayoc'*, ed. G. Tēr-Mkrtč'ean/S. Kanayean, Tiflis, 1909; İng Çev. *History of the Armenians*, tr. R. W. Thomson, Albany, 1976.
- Ael. NA, (Claudius Aelianus, *De Natura Animalium*), *On Animals*, ed. A. F. Scholfield, C. 1-3, Cambridge; MA, 1958-1959.
- Ag, (Agat'angelos), *Patmut'awn Hayoc'*, içinde: *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, tr. V. Langlois, C. 1, Paris, 1867, s. 109-193.
- AL, (Aristakes Lastivertçi), *Patmut'awn Aristakisi Lastivertçwoy*, ed. K. Yuzbashian, Erevan, 1963; Fr. Çev. *Récit des Malheurs de la Nation Arménienne*, tr. M. Canard ve H. Bērbērian, Bruxelles, 1973.
- Amm. Marc. (Ammianus Marcellinus), *History, Volume III: Books 27-31. Excerpta Valesiana*, tr. J.C. Rolfe, London, Cambridge, Massachusetts, 1939.
- App. *Mithr.* (Appianus, *Mithridateios*), *Roman History*, tr. H. White, C. 1-4, Cambridge; MA, 1912-1913.
- Asohik, (Step'anos Tarōnec'i Asohik, *Tiezerakan Patmut'awn*), *Histoire Universelle*, tr. F. Macler, Paris, 1917; İng Çev. *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, tr. T. Greenwood, Oxford, 2017.
- AŠX, (Anania Širakac'i), *Saks bac'ayaytut'ean t'uoc'*, ed. A. Abrahamyan, *Anania Širakac'u Matenagrut'yuně*, C. 8, Erevan, 1944; İng Çev. *The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac'oyc')*: *The Long and the Short Recensions*, tr. R. H. Hewsen, Wiesbaden 1992.

- Belâzürî, (Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd El-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*), *Kitâb Futûh Al-Buldân*, ed. M. J. de Goeje, 1866; Yeniden Basım, Leiden, 2014,
- Buzandaran*, (P'awstos Buzand, P'awstosi Buzandac'woy Patmut'iwñ Hayoc'), *Buzandaran, P'awstosi Buzandac'woy Patmut'iwñ Hayoc'*, ed. K'. Patkanean, St Petersburg, 1883; İng. Çev. *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwñk')*, tr. N. G. Garsoïan, Cambridge, Massachusetts, 1989.
- Chron. Pasch. (Chronicon Paschale)*, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, tr. M. Whitby ve M. Whitby, Liverpool, 1989.
- Cic. Leg. Man.* (Cicero, *Pro Lege Manilia*), *Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*, tr. H. Grose-Hodge, Cambridge; MA, 1927.
- Cod. Veron. (Codex Veronensis)*, *Codex Veronensis*, içinde: *Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Berolini, 1876, s. 247-253; *The Verona List*, içinde: *The New Empire of Diocletian and Constantine*, ed. T. D. Barnes, Cambridge; MA; London, 1982, s. 201-208.
- Ehišē, (Ehišē), *Elišēi vasn Vardanay ew Hayoc' Paterazmin*, ed. E. Tēr Minasyan, Erevan, 1957; İng. Çev. *Elišē. History of Vardan and the Armenian War*, tr. R. W. Thomson, Cambridge; Massachusetts, 1982.
- Epit. de Caes. (Epitome de Caesaribus)*, *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus*, ed. F. Pichlmayr, Leipzig, 1991.
- Euseb. *Onom.* (Eusebius, *Onomasticon*), Eusebii Pamphili, *Onomasticon*, ed. F. Larsow ve G. Parthey, Berolini, 1862.
- Euseb. *Praep. Evan.* (Eusebius, *Praeparatio Evangelica*), Eusebii Pamphili, *Evangelicae Praeparationis*, ed. E. H. Gifford, Oxonii, 1903.
- Eutr. (Eutropius, *Breviarium ab Urbe Condita*), Eutropii, *Breviarium ab Urbe Condita*, ed. C. Santini, Stuttgart-Leipzig, 1992.
- Evagr. *HE.* (Evagrius Scholasticus, *Historia Ekklesiastike*), *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, tr. M. Whitby, Liverpool, 2000.
- Fest. Brev.* (Rufius Festus, *Breviarium*), *The Breviarium of Festus: A Critical Edition with Historical Commentary*, ed. W. J. Eadie, London, 1967.
- Greg. Tur. *Hist.* (Gregorii Episcopi Turonensis, *Historia Francorum*), *Gregorii Episcopi Turonensis Libri Historiarum X*, ed. B. Krusch ve W. Levison, Hannover 1951.
- GT'*, (*Girk T'it'oc'*), *Girk T'it'oc'*, içinde: *L'Église Arménienne et le Grand Schisme d'Orient*, tr. N. G. Garsoïan, Lovanii, 1999, s. 411-583.

- Iord. *Get.* (Iordanes, *Getica; De Origine Actibusque Getarum*), *The Gothic History of Jordanes*, tr. C. C. Mierow, Cambridge, 1915.
- Ioseph. *Antiq. Iud.* (Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*), *Jewish Antiquities*, tr. H. S. J. Thackeray, C. 1, Cambridge; MA, 1930.
- Iul. *Or.* (Iulianus, *Orationes*), *The Orations of the Emperor Julian*, içinde: *The Works of Emperor Julian*, tr. W. C. Wright, C. 1-2, Cambridge; MA, 1996-1998.
- K'C', (*K'art'lis C'xovreba*), *Histoire de la Géorgie: Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle*, tr. M. F. Brosset, S.-Péttersbourg, 1849; İng. Çev. *K'art'lis C'xovreba*, içinde: *The Georgian Royal Annals and Their Medieval Armenian Adaptation*, ed. S. H. Rapp, C. 1-2, Delmar; New York, 1998.
- KG, (Kirakos Ganjakec'i), *Patmut'iwñ Hayoc'*, ed. K.A. Melik'-Öhanjanyan, Erevan, 1961; Fr. Çev. *Deux Historiens Arméniens. Kiracos de Gantzac, XIIIe S., Histoire d'Arménie, Oukhtanès d'Ourha, Xe S.*, tr. M. F. Brosset, St. Petersburg, 1870, s. 1-205.
- KKZ, (*Kartūr Ka'be-ye Zardošt*), *Kartūr KZ*, içinde: *Third Century Iran, Sapor and Kartir*, tr. M. Sprengling, Chicago, 1953, s. 37-60..
- KNRm, (*Kartūr Naqš-e Rostam*), *Minor Inscriptions of Kartūr, Together with the End of Naqš-i Rustam*, içinde: *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, ed. W. B. Henning, C. 3/2, N. 3, London, 1963.
- Koryun, (Koryun), *Koriwns Biographie des Mesrop Maštoc': Übersetzung und Kommentar*, tr. G. Winkler, Roma, 1994; İng. Çev. *The Life of Mashtots' by His Disciple Koriwn*, tr. A. Terian, Oxford, 2023.
- Kosmas, (Kosmas Indicopleustes, *Khristianikē Topographia*), *The Christian Topography of Cosmas*, tr. J. W. McCrindle, London, 1897.
- Lac. *DMP*, (Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*), *De Mortibus Persecutorum*, tr. J. L. Creed, Oxford, 1984.
- Later. (*Laterculus*), *Laterculus Polemii Siluii*, içinde: *Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Berolini, 1876, s. 254-260.
- ŁE, (Łewond, *Patmut'iwñ Łewondeay Metsi Vardapeti Hayoc'*), *History of Lewond, the Eminent Vardapet of the Armenians*, tr. Z. Arzoumanian, Wynnwood, 1982.
- ŁP', (Łazar P'arpec'i), *Patmut'iwñ Hayoc' ew T'ult' ar Vahan Mamikonean*, ed. G. Tēr-Mkrtč'ean ve S. Malxasean, Tiflis, 1904; İng. Çev. *The History of Łazar P'arpec'i*, tr. R. W. Thomson, Atlanta, 1991.
- Malal. *Chron.* (Malalas, *Chronographia*), *The Chronicle of John Malalas*, ed. E. Jeffreys, M. Jeffreys ve R. Scott, Melbourne, 1986.
- MD, (Movsēs Dasxuranc'i (Kałankatuac'i)), *Patmut'iwñ Ałuanic' Ašxarhi*, ed. V. Arak'elyan, Erevan, 1983; İng. Çev. *The History of the Caucasian Albanians*, tr. C. J. F. Dowsett, London, 1961.

- MU, (Matt'eos Urhaec'i, *Žamanakagrut'awn*), *Chronique, 962-1136, Avec la Continuation de Grégoire le Prêtre Jusqu'en 1162*, tr. E. Dulaurier, Paris, 1858.
- MX, (Movsēs Xorenac'i), *Patmut'awn Hayoc'*, ed. M. Abelean ve S. Yarat'iwnean, Tiflis, 1913; İng. Çev. *Moses Khorenats'i, History of the Armenians*, tr. R. W. Thomson, Cambridge, Massachusetts, 1978.
- Narratio*, (*Narratio de Rebus Armeniae*), *La Narratio de Rebus Armeniae*, ed. G. Garitte, Louvain, 1952.
- Not. Dig. Or.* (*Notitia Dignitatum, Orientis*), *Quaestiones de Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Berolini, 1872.
- NPi*, (*Nerses Paikuli Inscription*), *Paikuli Inscription*, içinde: *Paikuli: Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*, ed. E. Herzfeld, Berlin, 1924, s. 94-118.
- Oros. (Orosius, *Historiarum Adversus Paganos Libri VII*), *Seven Books of History Against the Pagans*, tr. A. T. Fear, Liverpool, 2010.
- OT, Gen.* (*Old Testament, Genesis*), *The New Oxford Annotated Bible*, ed. M. D. Coogan, Oxford, 2010.
- Petr. Patric. (Petrus Patricius, *Historia*), *Historia*, içinde: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ed. B. G. Niebuhr, C. 19, Bonnae, 1829, s. 119-136
- Plin. *Nat.* (Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*), Pliny, *Natural History*, tr. H. Rackham, W. H. S. Jones ve D. E. Eichholz, C. 1-9, Cambridge; MA; London, 1938-1971.
- Proc. Aed.* (Procopius, *De Aedificiis*), *On Buildings*, tr. H. B. Dewing ve G. Downey, Cambridge; MA, 1940.
- Proc. Bell.* (Procopius, *De Bellis*), *History of the Wars*, tr. H. B. Dewing, C. 1-5, Cambridge; MA, 1914-1928.
- Sebēos, (Sebēos), *Patmut'awn Sebēosi*, ed. G. V. Abgaryan, Erevan, 1979); İng. Çev. *The History Attributed to Sebeos*, tr. R. W. Thomson ve J. Howard-Johnston, Liverpool, 1999.
- ŠKZ, (*Šābuhr Ka'be-ye Zardošt = Res Gestae Divi Saporis*), *Die Dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ)*, ed. P. Huyse, C. 1-2, London, 1999.
- SŌ, (Step'annos Ōrbelian), *Patmut'awn Nahangin Sisakan*, ed. K. Šahnazareanc', Paris, 1859; Fr. Çev. *Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian*, tr. M. F. Brosset, St Petersburg, 1864.
- Soc. *HE*, (Socrates, *Historia Ecclesiastica*), *The Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus*, İçinde: *Nicene and Post-Nicene Fathers 2*, ed. P. Schaff, C. 2, New York, 1886, s. 2-325.

- Solin. (Solinus, *De Mirabilibus Mundi*), *C. Iulii Solini Collectanea Rerum Memorabilium*, ed. T. Mommsen, Berolini, 1895.
- Strab. (Strabon), *Geography*, tr. H. L. Jones, C. 1-7, Cambridge; MA, 1917-1932.
- T'A, (T'ovma Arcruni), *Patmut'wn tann Arcruneac'*, ed. K'. Patkanean, St Petersburg, 1887; İng. Çev. *Thomas Artsruni, History of the House of Artsrunik'*, Tr. R. W. Thomson, Detroit, 1985.
- Taberî, (Ebu Cafer Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*), *The History of al-Tabarî*, tr. J. L. Kraemer, vd., C. 1-40, Albany, 1989.
- Theoph. Sim. (Theophylacti Simocattae, *Historiae*), *The History of Theophylact Simocatta*, tr. M. Whitby ve M. Whitby, Oxford, 1986.
- TP, (*Tabula Peutingeriana*), *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, ed. K. Miller, Stuttgart, 1916.
- YM, (Yovhannēs Mamikonean, *Patmut'wn Tarōnoy*), *The History of Tarōn*, tr. L. Avdoyan, Atlanta, 1993.
- Zon. (Zonaras, *Epitome Historiarum*), *The History of Zonaras*, tr. T. M. Banchich ve E. N. Lane, London; New York, 2009.
- Zos. (Zosimus, *Historia Nova*), *New History*, tr. R. T. Ridley, Canberra, 1982.

Modern Çalışmalar

- Açaryan, H. (1971). *Hayeren Armatakan Bařaran [Ermenice Etimoloji Sözlüğü]*, C. 1, Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'yun, Erevan.
- Barnes, T. D. (1981). *Constantine and Eusebius*, Harvard University Press, Cambridge; MA; London.
- Barnes, T. D. (1982). *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University Press, Cambridge; MA; London.
- (*BAtlas*) *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, (2000). ed. Richard J. A. Talbert, Princeton University Press, Princeton; Oxford.
- Baynes, N. H. (1910). "Rome and Armenia in the Fourth Century", *English Historical Review*, C. 25, s. 625-643.
- Blockley, R. C. (1984). "The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363", *Florilegium*, C. 6, s. 28-49.
- Bosworth, C. E. (1987). "Arrān", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 2, s. 520-522.
- Bosworth, C. E. (1989). "Barda'a", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 3, Routledge & Kegan Paul, London; New York, s. 779-780.
- Bosworth, C. E. (1990). "Baylaqān", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 6, Routledge & Kegan Paul, London; New York, s. 2.

- Braund, D. (1994). *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562*, Clarendon Press, Oxford.
- Canepa, M. P. (2009). *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, University of California Press, Berkeley.
- Chaumont, M-L. (1982), “Tigranocerte: Données du Problème et État des Recherches”, *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C. 16, s. 89-110.
- Chaumont, M-L. (1987). “Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period”, *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 2, Routledge & Kegan Paul, London; New York, s. 418-438.
- Chaumont, M-L. (1989), “Balāsagān, ii In Pre-Islamic Times”, *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater), C. 3, Routledge & Kegan Paul, London; New York, s. 580-583.
- Christensen, A. (1936). *L'Iran Sous les Sassanides*, Levin & Munksgaard, Copenhagen.
- Daryaei, T. (2021). “Armenia and Iran: The Birth of Two Nations in Late Antiquity”, *Electrum*, C. 28, s. 59-67.
- Demir, M. (2009). “Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008) Bildiriler*, ed. Salim Cöhce ve Adnan Çevik, Esen Ofset Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul, s.171-182.
- Demir, M. (2021). “Tigranokerta Savaşı (MÖ 69): Yeni Bir Gözden Geçirme”, *Anadolu Araştırmaları*, C. 24, s. 145-176.
- Erdemir H. P. (2015). “Antikçağ da Politik Bir Arena ya da “Armenia”, *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, C. 60(V), s. 1-17.
- Eremyan, S. T. (1963). *Hayastanē ēst “Ašxarhac’oyc’”, [“Ašxarhac’oyc’”a Göre Armenia]*, Haykakan SSR GA Hratarakch’ut’yun, Erevan.
- Frye, R. N. (1960). “Arzan”, *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. Peri J. Bearman ve Th. Bianquis, vd., C. 1, E.J. Brill; Paris: Maisonneuve & Larose, Leiden; New York.
- Frye, R. N. (1984). *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, München.
- Garsoïan, N. G. (1989). *The Epic Histories Attributed to P’awstos Buzand*, tr. Nina, G. Garsoïan, Harvard University Press, Cambridge.
- Garsoïan, N. G. (2001). “Taron: As an Early Christian Armenian Center”, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, s. 59-69.

- Garsoïan, N. G. (2003). "The Foundation of Theodosiopolis-Karin", *Armenian Karin/Erzerum*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, s. 63-72.
- Ghafadaryan, K. (1974). "Ani", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 1, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan.
- Greatrex, G. (2000). "The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387", *The Ancient History Bulletin*, C. 14(1-2), s. 35-48.
- Hakobyan, T. X. (1976). "Barjr Hayk", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 2, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan, s. 321-323.
- Harut'yunyan, B. (1986). "P'aytakaran", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 12, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan, s. 301-302.
- Hewsen, R. H. (1992). *The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac'oyc'): The Long and the Short Recensions*, tr. Robert H. Hewsen, DR. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- Hewsen, R. H. (1998). "Eruandašat", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 8, Routledge & Kegan Paul, London; Boston; Henley, s. 562.
- Hewsen, R. H. (2002). "Golden Plain: The Historical Geography of Tsopk/Kharpert", *Armenian Tsopk/Kharpert*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, s. 35-58.
- Hewsen, R. H. (2003). "Summit of the Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk", *Armenian Karin/Erzerum*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, s. 33-61.
- Holmes, R. T. (1917). "Tigranocerta", *Journal of Roman Studies*, C. 7, s. 120-138.
- Honigmann, E. (1935). *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, Bruxelles.
- Hovhannesean, M. H. (1970). *Hayastani Berderə [Armenia'nın Kaleleri]*, S. Lazare, Venise.
- Huxley, G. (1984). "The Historical Geography of the Paulician and T'ondrakian Heresies", *Medieval Armenian Culture*, ed. Thomas J. Samuelian ve Michael E. Stone, Scholars Press, Chico, s. 81-95.
- Hübschmann, H. (1897). *Armenische Grammatik*, Von Breitkopf & Härtel, Leipzig.
- Hübschmann, H. (1969). *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Reprint, Oriental Press, Amsterdam.
- Justi, F. (1985). *Iranisches Namenbuch*, N.G. Elwert, Marburg.
- Kettenhofen, E. (1996). "Dvin", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 7, Routledge & Kegan Paul, London; New York, s. 616-619.

- Lenski, N. E. (2002). *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, University of California Press, Berkeley; London.
- Lynch, H. F. B. (1965). *Armenia: Travels and Studies*, C. 1, Khayats, Beirut.
- MacKenzie, D. N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press, London.
- Marquart, J. (1901). *Eranshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.
- Marquart, J. (1903). *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig.
- Minorsky, V. (1930). "Transcaucasica", *Journal Asiatique*, C. 217, s. 41-112.
- Mitchell, S. (1998). "The Cities of Asia Minor in the Age of Constantine", *Constantine: History, Historiography and Legend*, ed. Samuel N. C. Lieu ve Dominic Montserrat, Routledge, London; New York, s. 52-73.
- Nischer, E. (1923). "The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum", *Journal of Roman Studies*, C. 13, s. 1-55.
- Nor Baḡgirk' Haykazean Lezui*, (1836-1837). ed. Gabriël Awetik'ean, Khach'atur Siwrmēlean ve Mkrtich' Awgerean, C. 1, İ Tparani Srboyn Ghazaru. Venice.
- Perikhanian, A. (1982). "Etimologiçeskije Zametki I [Etimolojik Notlar I]", *Patma-Banasirakan Handes*, N. 1, Haykakan SSR Gitut'yunneri Akademiya Hratarakch'ut'yun, Erevan, s. 55-62.
- Plontke-Lüning, A. (2007). "PersArmenia", *Brill's New Pauly, Antiquity*, ed. Hubert Cancik ve Helmuth Schneider, C. 10, Brill, Leiden-Boston, s. 810.
- Robert, H. Hewsen. (2001). *Armenia: A Historical Atlas*, University of Chicago Press Chicago; London.
- Rubin, Z. (2008). "Persia and the Sasanian Monarchy (224-651)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, Cambridge, s. 130-155.
- Russell, J. R. (1987). *Zoroastrianism in Armenia*, ed. Richard N. Frye, Department of Near Eastern Languages and Civilizations-Harvard Iranian Series, Cambridge; MA; London.
- Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urtäter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Shahinyan, A. (2014). *Rannesrednevekovaya Geografiya Armenii i Stran Yuzhnogo Kavkaza [Armenia ve Güney Kafkasya Ülkelerinin Erken Ortaçağ Coğrafyası]*, Dmitriy Bulann, Saint Petersburg.

- Sinclair, T. A. (1994-1995). "The Site of Tigranocerta I", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C. 25, s. 183-254.
- Southern, P. (2001). *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Routledge, London.
- Sundermann, W. (1990). "Bidaxš", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C 4, Routledge & Kegan Paul, London; Boston; Henley, s. 242-244.
- (TAVO) *Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, (1987, 1989). ed. Robert H.Hewsen, Dr Ludwig Reichert, Wiesbaden.
- Ter-Ghewondyan, A. (1976). *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, tr. Nina G. Garsoïan, Livraria Bertrand, Lisbon.
- Tezcan, M. (2014). "İran Armeniası (Pers-Armenia)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed. Mehmet Metin Hülügü, vd., C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 149-182.
- Thierry, M. J. (1976). "Notes de Géographie Historique sur le Vaspurakan", *Revue des Études Byzantines*, C. 34, N. 1, s. 159-173.
- Thierry, M. J. (1989). *Monuments Arméniens du Vaspurakan*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.
- Toumanoff, C. (1959). "Some Aspects of Caucasian Social History", *Muséon*, C. 72, N 3-4, , s. 399-438.
- Toumanoff, C. (1963) *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington DC.
- Ulubabyan, B. (1983). "Partav [Partaw]", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 9, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan, s. 210.
- Weber, U. (2012). "Narseh, König der Könige von Ērān und Anērān", *Iranica Antiqua*, C. 47, Brill, Leiden, s. 153-302.
- Wilkes, J. (2008). "Provinces and Frontiers", *Cambridge Ancient History*, ed. Alan K. Bowman, C. 12, Cambridge Univeristy Press, Cambridge, s. 212-268.
- Williams, J. (1829). *Two Essays on the Geography of Ancient Asia: Intended Partly to Illustrate the Campaigns of Alexander, and the Anabasis of Xenophon*, John Murray, London.
- Winter, E. (1989). "On the Regulation of the Eastern Frontier of the Roman Empire in 298", *The Eastren Frontier of the Roman Empire*, ed. David H. French ve Chris S. Lightfoot, Böl. 2, BAR, Oxford, s. 555-571.

